

УДК 821.111–311.6.09

Н. А. СИЗОНЕНКО

РЕВІЗІЯ ДОКТРИНИ ПРОГРЕСУ В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ МЕТАЛІТЕРАТУРІ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

У статті досліджується, яким чином в історіографічній металітературі Великобританії 1980–90-х рр. відбувається перегляд і розвінчування одного з провідних метанаративів сучасності – ідеї прогресу. Обрані для аналізу романи хронологічно центруються на найпопулярніших епохах британської історії – Ренесансі, коли сформувалася доктрина поступального розвитку, і вікторіанстві, коли позитивізм, культ наукового пізнання й технічні досягнення затвердили її як єдино правильну.

Ключові слова: прогрес, еволюція, історіографічна металітература.

У нашій статті досліджується трансформація доктрини прогресу в текстовому просторі британської історіографічної металітератури останніх десятиліть ХХ ст. Останнім часом це питання набуло інтердисциплінарного статусу, оскільки його вивчають історики, культурологи, соціологи, літературознавці. За теоретичну основу правлять роботи філософів і дослідників історіософії, таких як Й. Г. Фіхте, Р. Дж. Колінгвуд, Д. Келлі, В. Кошелєв та ін. Метою статті є проаналізувати прийоми, якими послуговуються письменники, звертаючись у своїх творах до топосу прогресу. Предметом нашого розгляду є шість творів британських прозаїків 80–90 рр. минулого століття: «Будинок доктора Ді» і «Ден Лено і Голем з Лаймхауса» Пітера Акройда, «Одержимість» та «Ангели і комахи» Антонії Байєтт, «Якої статі вишня?» Дженет Вінтерсон і «Реставація» Р. Тримейн.

На порубіжжі другого і третього тисячоліття помітно збільшилися загрозливі ознаки розкладу техногенної цивілізації. Саме тому було переглянуто уявлення про характер і критерії прогресу, а сам концепт «розвитку» поставлено під сумнів. Віра в можливість вирішення всіх проблем за допомогою науково-технічної революції виявилася наївною й небезпечною. Один із провідних метанаративів сучасності – ідея прогресу і його користі для суспільства формується в добу Ренесансу. Ця доктрина стала результатом злиття двох напрямків західного платонізму – августинівської концепції історії як мандрівки до просвіти Богом обраного народу і ренесансних ідеалів безкінечності людського знання [13, 160] – і у світській формі цілком утвердилася в добу промислової революції. У праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму»

1794 р. філософ-просвітник М. Ж. Кондорсе виносить у назву слово «прогрес», чим засвідчує вагу цього поняття в системі цінностей суспільства. Цього ж року Й. Г. Фіхте стверджує думку, що формувалася в моделі природного і соціального поступу: «Від розвитку наук безпосередньо залежить розвиток усього роду людського» [5, 46].

Філософи і вчені, які дотримувалися доктрини прогресу, передбачали майбутнє в позитивному руслі, тимчасом як історики, вивчивши людський досвід, акцентували увагу на трагічних аспектах минулого. «...Європейська наука й економіка були зорієнтовані на підкорення навколишнього середовища. Ідея безперервного прогресу, віра в можливість побудови земного раю за допомогою розуму й науки, що йому підкоряється, розвинулася на Заході до рівня філософської системи. Наука перетворилася на кумира, якому беззастережно поклоняється західноєвропейська цивілізація» [4, 161].

Лінійна концепція прогресивного розвитку людства вже в XVII–XVIII ст. мала серйозних критиків. Кондорсе сам сумнівався, чи може прогрес науки принести щастя людству, Ж.-Ж. Руссо з глибоким песимізмом розглядав перспективи історії. Вартість культурного прогресу була однією з проблем, що викликали суперечності. Наприкінці XIX ст. ідея прогресу зробилася майже предметом віри. Англійський філософ історії Р. Колінгвуд зазначає: «Коренилася вона... в історичній концепції з XVIII ст. у вигляді прогресу людського роду в розумності й до розумності, але в XIX ст. теоретичне розуміння стало означати панування над природою (знання прирівнювалися до природничої науки, а природнича наука, в сприйнятті широкої публіки, до тех-

нології)...» [3, 210]. Вікторіанська віра в позитивність поступального розвитку підтримувалася багатьма факторами, включаючи підвищення прибутку, доступність товарів, надлишок виробництва і провідну роль Британії у світових справах [11, 1012]. «Проте вже починаючи з останнього десятиліття XIX ст. після лекції Гакслі «Еволюція та етика» (1893 рік), в котрій стверджувалося, що суспільний прогрес можливий тільки у протистоянні законам природи» [12, 1300], минуле почали вивчати в новому дусі – дусі відчуження. «Робоча віра» цивілізації в XX ст. була замінена на концепцію кризи.

З погляду здорового глузду, ідея прогресу самоочевидна. Прагнення до прогресу – одне з тих, яке ми сприймаємо як належне, тому що суть його видається ясною. Однак у суспільстві, культурі і літературі частіше звучать висловлювання про невіру в прогрес і науку. У романі «Водозем'я» Г. Свіфта наратор, історик за професією та покликанням, розмірковує на цю тему: «Історія одразу розвивається в двох напрямках. Вона рухається назад настільки, наскільки вона просунулася вперед. Не потрапляйте під вплив ілюзії, що історія – це гарно дисциплінована колона, що крокує в майбутнє. Прогресивний рух людства завжди ніс за собою регрес... Історія акумулює все, важчає і тоді спроби скинути весь цей гніт стають жорстокішими. Тому-то людина все частіше стає жертвою серйозніших катастроф» [14, 117].

Перегляд християнської концепції історії як лінійного розвитку з апокаліптичним фіналом, неминучий катастрофізм, недовіра до прогресистської ідеї стали однією з провідних тем історіографічної металітератури. З точки зору композиції, автори часто вміщують катастрофічні сцени наприкінці романів, віддаючи данину традиції есхатологічної розв'язки. Зазвичай художнє потрактування цієї тенденції виражається в описах природних катаклізмів або епідемій. Так, у «Водозем'ї» Г. Свіфта це повинь, у романі Дж. Вінтерсон «Пристрасть» невпинне просування наполеонівського війська закінчується величезними людськими втратами і жорстокими морозами в Росії 1812 року.

Роман Р. Тримейн «Реставрації» центрується на історії життя і професійного становлення королівського ветеринара і хірурга Роберта Меривела. Мирні перші роки правління

Карла II затьмарилися чумою і пожежею, що спустошили Лондон майже наполовину. В тексті роману вони розмежовані одним розділом. Як релікт непереможної віри в прогрес можна розглядати той факт, що медик-наратор таки знаходить рецепт мікстури, щоб лікувати хворих від чуми. Однак вагітна від нього Катарина вмирає не від епідемічної хвороби, а від скальпеля Меривела. Лікарський інструмент у часи Ренесансу, очевидно, мав би символізувати доступ до знань. Для посилення ілюзії прогресивності медицини Р. Тримейн, як ніде в тексті, насичує медичними термінами опис кесаревого розтину. Проте вміщення «звіту» Меривела про чуму і смерть під час пологів в одному розділі зводить версію кінця людського життя до одного знаменника: що від епідемії, що від медичного втручання як варіативного поглиблення людських знань, смерть можлива.

Наступний розділ підводить читача до чергової катастрофи – Великої лондонської пожежі влітку 1666 року. Жителі Англії два такі послідовні лиха сприймали як розплату за гріхи. Пожежа, що розпочалася в одному будинку, знищила величезну частину міста протягом декількох днів. У такий спосіб, «прогрес» (і в цьому очевидна авторська іронія, породжена досвідом XX ст.) безпосередньо призводить до катастрофи; між цими двома феноменами встановлюється прямий причинно-наслідковий зв'язок.

У романі Р. Тримейн розділи про чуму і про пожежу відрізняються як за кольоровою гамою, так і за темпом. Якщо в зачумленому Лондоні лежать мертві тіла, превалюють темні кольори, то в місті, вкритому димовою завісою, про смерть майже не згадується, люди встигають урятуватися, темп викладу прискорений, переважають дієслова для підкреслення дієвості, а не статичності, як в описі чуми. Тьмяні кольори перекриваються загравою пожежі, а Меривел рятує стару жінку без застосування будь-яких інструментів. Загальне звучання цієї частини роману більш оптимістичне: зміни через вогонь або в полум'ї – універсальний мотив очищення, що сягає корінням міфології прадавніх часів. Як слушно розмірковує Г. Башляр, «велике перетворення його Величності Полум'я в його Величність Ніщо. Чи не є цей великий всеосяжний вогонь гарантією повного очищення?» [2, 112].

Картина апокаліпсису зображена і в романі «Якої статі вишня?». Дж. Вінтерсон звертається до тих самих історичних подій, які змальовує очима дресирувальниці Собачниці. Однак, на відміну від Р. Тримейн, вона присвячує цим подіям мало текстового простору – два коротенькі розділи, сторінки яких для згущення ефекту насичені темними кольорами, мертвими заскорубленими тілами, брудом, димом від спалених трупів: «Чума поглинула Лондон. Мерці просто розпирають місто. В кожному будинку – нерухомі тіла...» [16, 138]. Собачниця вважає місто гнилим місцем, і тому Велика пожежа цілком очікувана нею як спосіб очистити столицю: «Місто треба вщент спалити... Воно повинно горіти, аж поки нічого не залишиться, окрім прохолодного вітру... Я не почала пожежу...але я й не зупинила її» [16, 141–143].

Доба пізнього Ренесансу презентована в романі Вінтерсон через галюцинацію безіменної жінки ХХ ст., яка в минулому бачить себе Собачницею. З огляду на це, цікавим видається розкодування таких марень. Ренесансне зацікавлення ботанікою, травами і медичними препаратами розвинулося в професію хіміка, якою оволоділа Собачниця постіндустріального суспільства. Прагматичні пуританські засади ставлення до природи трансформувалося в поступове її ігнорування і десакралізацію, в політику безжального завоювання й підкорення. Отже, зрозуміло, чому в книзі Собачниця, проживаючи насправді в ХХ ст., марить про Англію XVII ст.

У романі П. Акройда «Будинок доктора Ді» пожежа, в якій згоріли помешкання і бібліотека доктора, теж є варіативним потрактуванням кінця прогресу, який для ренесансного алхіміка був уособлений у безкінечності знання: горить не просто будинок, але й книги. Гонитва за ними на початковому етапі його занять обумовлювала динамічний модус тексту – подорожі за кордон, спілкування з вченими, збільшення бібліотеки і колекції-«кунсткамери». Прогресивний активний рух у наявності. Пізніше (можливо, це пов'язано з віком) постарілий доктор Ді осів на одному місці, і темп оповіді вповільнився. Прогрес увійшов у стадію стазису: тепер дещо апатичний маг надає перевагу перебуванню в тиші, спокої.

Витягнути його з цього статичного стану здатний лише якийсь прогресивний прорив, що і трапляється з появою містера Келлі. Здається, що в гонитві за знаннями розпочався новий етап. Однак, автор структурує прискорені події й вибудовує образ алхіміка таким чином, що читач, на відміну від доктора Ді, помічає регресивний рух, що проявляється навіть буквально: події площини минулого центруються в підвалі. Г. Башляр зазначає: «...Перш за все підвал уособлює темну сутність будівлі; він причетний до таємних підземних сил» [1, 37]. Доктор Ді, засліплений магичними ритуалами, не помічає нічого навкруги – ані зрадливості помічника, ані смертельної хвороби дружини. Тому його начебто прогресивний рух завершується повним провалом, коли помирає місіс Ді. Отже, у псевдоісторичних романах про добу Відродження через намагання персонажів досягти знання, покращення суспільного становища зображено формування ідеї прогресу. Однак, усередину цього дискурсу, як міну вповільненої дії, автори другої половини ХХ ст. закладають сумніви в його користі для людини.

У ретровікторіанських романах катастрофа чи катаклізм як розплата за нездоланне бажання отримати знання набувають менш жахливих чи апокаліптичних форм, позбавлені смертельних випадків, іноді – з іронічним підтекстом. Так, в «Одержимості» А. С. Байетт це буря надзвичайної сили, що вириває дерева з корінням у ніч, коли літературні критики розкривають могили в нестримному потягу дізнатися правду. Зрозуміло, що погодні умови можуть різко змінюватися в будь-якому кліматичному поясі, проте для м'якого англійського клімату не очікуваний і незвичний буревій, показаний у романі. Швидше за все, авторка пародіює умовності готичного роману і його сучасного наступника – триллера. Тому бурю як плату за прогресивний рух до знання чи інформації варто розглядати як іронічний засіб актуалізації міфологеми, коли катастрофа, хаос є карою за бажання пізнання – згадаймо біблійне яблуко, античні міфи про скриньку Пандори чи свічку Психеї.

Пафосно заниженою виглядає ідея прогресу в іншому романі А. Байетт «Морфо Євгенія». Людська громада, вікторіанський заміський маєток, нагадує спільність організованих

комах, бджіл чи мурах: з трутнями-чоловіками, основна функція яких – запліднювати маток, вікторіанських дружин, замкнених у кімнатах-камерах. Непомітна прислуга вподібнюється до мурашиних рабів як у зовнішніх портретних зображеннях, так і в діях. Концепція прогресу обертається на регрес, глухий кут розвитку людства. Загалом у романі А. Байєтт не бачимо прямої зневаги до ідеї прогресу; ця концепція втрачає свій лінійний напрямок, перетворюючись на спіраль із бінарною повторюваною опозицією «прогрес – регрес», де кожного разу виникає новий виток спіралі. У цій моделі легко впізнати циклічну концепцію Дж. Віко, тим більше що його книга недаремно згадується на початку роману.

На думку Р. Чепмена, наука в добу вікторіанства загалом не розглядалася як деструктивна (швидше, навпаки), поступово в суспільстві зростало нове відчуття «повстання» проти доктрини [10, 315]. У ретровікторіанському відображенні епохи, як його запропонував П. Акройд у романі «Ден Лено і Голем з Лаймхауса», присутній саме такий критичний погляд на проблему. Незважаючи на допитливу енергію прогресу, на незліченну кількість наукових товариств і навчальних лекцій, страх перед розвитком науки набуває матеріальних форм. Віщуванням неминучого апокаліпсису виступає привид майбутньої надмеханізованої доби людства у вигляді першої автоматичної обчислювальної машини. Джордж Гіссинг, письменник і критик, отримує завдання написати статтю про неї. Йому, людині далекій від техніки, витвір інженера видається кроком у майбутнє, поки він читає про машину в бібліотеці чи роздумує про статтю. Реальність відрізняється від вигаданого образу: «Старий провів Гіссинга у велику кімнату, де розміщувався рахувальний двигун Беббіджа; згори, через ряд неоготичних вікон, на блискучу машину падало світло... Гіссинг розглядав сам механізм. Той, як він зрозумів, складався з чотирьох окремих секцій, з двигуном у центрі, який на п'ятнадцять футів здіймався до стелі; Гіссингові він видавався гігантом зі стрижнів, коліс і металевих квадратів, гігантом, що вражав і водночас був таким чужим пристроєм, що Гіссинг відчув спокусу впасти на коліна і поклонитися йому, неначе якомусь новому дивному богові» [6, 116–117].

Однак від негативного сприйняття нового божества персонажа П. Акройда не врятували ні сонячне проміння, ні розповідь старого про перемогу розуму винахідника. Низка образів «вікна – сонце – спрямований угору мотор – бог» закінчується для Гіссинга питанням: чи може ця здоровенна потвора бути знаком прогресу і покращення? Голодний, наляканий, він сам відповідає – ні: він почувається зле у присутності машини, зростає його відчуття тривожності. Вже у в'язничній камері він остаточно доходить висновку, що це творіння Чарльза Беббіджа висушує життя і душу в тих, хто наближається до нього: «Можливо, усі ті цифри і номери були маленькими душами, які тремтіли в пастці механізму, а залізна павутина була нічим іншим, як павутиною смертності? На яке жахливе створіння перевтілилися це через роки? Те, що розпочалося в Лаймхаусі, розповсюдиться по цілому світові» [6, 147]. Міфічне і реальне, живе і неживе поєднується в романі П. Акройда, створюючи загальну картину тогочасного прогресу і прогнозуючи його можливі наслідки.

Отже, проаналізувавши варіанти потрактування ідеї прогресу в історіографічній металітературі, ми дійшли висновку, що концепція лінійного поступального розвитку переосмислюється авторами-постмодерністами як хибна, така, що насправді призводить до катастроф чи катаклізмів. У неовікторіанських романах А. С. Байєтт і П. Акройда підтримано положення Р. Чепмена про те, що вікторіанці взяли від теорії еволюції більше песимізму, ніж оптимізму [10, 320]. Науковий дискурс, що явно виокреслюється в цьому різновиді словесності, парадоксальним чином поєднується з невірою у прогрес. Переосмислюється одна з центральних тем епох – позитивний аспект наукового розвитку, метанаратив прогресу, акцентується скепсис щодо потенціалу раціонального пізнання світу.

Список використаної літератури

1. Башляр Г. Избранное : Поэтика пространства / Гастон Башляр ; пер. с фр. Н. В. Кислова, Г. В. Волкова, М. Ю. Михеев. — М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. — 376 с.
2. Башляр Г. Фрагменти поэтики вогню / Гастон Башляр ; пер. з фр. Р. В. Мардер. — Х. : Фоліо, 2004. — 144 с.
3. Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Р. Дж. Колінгвуд ; пер. з англ. О. Мокровольський. — К. : Основи, 1996. — 615 с.

4. Кошелев В. Кризис современной цивилизации и историческая наука / В. Кошелев // Слов'янські культури в європейській цивілізації. До 60-річчя д-ра іст. наук, проф. Алексеева Юрія Миколайовича / відп. ред. В. І. Наумко. — К.: КіСУ, 2001. — С. 160—164.
5. Фихте И. Г. Несколько лекций о назначении учебного / И. Г. Фихте // Фихте И. Г. Соч. : в 2 т. — СПб.: Мифрил, 1993. — Т. 2. — С. 7—64.
6. Ackroyd P. Dan Leno and the Limehouse Golem / Peter Ackroyd. — L.: Minerva, 1995. — 282 p.
7. Ackroyd P. The House of Doctor Dee / Peter Ackroyd. — L.: Penguin Books, 1994. — 277 p.
8. Byatt A. S. Angels & Insects / Antonia Susan Byatt. — L.: Vintage, 1995. — 292 p.
9. Byatt A. S. Possession. A Romance / Antonia Susan Byatt. — L.: Vintage, 1991. — 511 p.
10. Chapman R. The Victorian Debate: English Literature and Society / Raymond Chapman. — L.: Weinfeld and Nicolson, 1968. — 377 p.
11. Henderson H. The Victorian Age / Heather Henderson, William Sharpe // The Longman Anthology of British Literature; gen. ed. D. Damrosch. — New York etc.: Longman, 2003. — Vol. 2B. — P. 1009—1031.
12. Huxley T. H. From Evolution and Ethics. From Prolegomena: Man's War with Nature / T. H. Huxley // The Longman Anthology of British Literature; gen. ed. D. Damrosch. — New York etc.: Longman, 2003. — Vol. 2B. — P. 1294—1300.
13. Kelly D. R. Faces of History: Historical Inquiry from Herodotus to Herder / D. R. Kelly. — New Haven: L.: Yale University Press, 1998. — 340 p.
14. Swift G. Waterland / Graham Swift. — L.: Picador, 1984. — 310 p.
15. Tremain R. Restoration: a Novel of 17-th Century England / Rose Tremain. — New York etc.: Penguin books, 1991. — 371 p.
16. Winterson J. Sexing the Cherry / Jeanette Winterson. — L.: Vintage, 2001. — 144 p.

Н. А. СИЗОНЕНКО

РЕВИЗИЯ ДОКТРИНЫ ПРОГРЕССА В ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОЙ МЕТАЛИТЕРАТУРЕ ВЕЛИКОБРИТАНИИ

В статье исследуется, каким образом в историографической металитературе Великобритании 1890–1990 гг. происходит пересмотр и развенчивание одного из основных метанаративов современности – идеи прогресса. Избранные для анализа романы центрируются на наиболее популярных эпохах британской истории – Возрождении, когда сформировалась доктрина поступательного движения, и викторианстве, когда позитивизм, культ научного познания и технические достижения утвердили эту идею как «рабочую веру» западной цивилизации.

Ключевые слова: прогресс, эволюция, историографическая металитература.

N. SYZONENKO

REVISION OF THE CONCEPT OF PROGRESS IN BRITISH HISTORIOGRAPHIC METAFICTION

The article is aimed at defining the transformation of the doctrine of progress in textual space British historiographic metafiction of 1980s–1990s. The research relies on exploring the set of novels written by P. Ackroyd, A. S. Byatt, R. Tremain and J. Winterson which are devoted to Renaissance and Victorian periods in the history of Great Britain. The novels provide material for re-thinking the concept. The re-writing is achieved with the help of postmodern irony, epistemological indeterminacy and doubts in common beliefs.

Key words: historiographic metafiction, evolution, progress.

Стаття надійшла до редколегії 23.11.2013 р.

УДК 82-343:299.18:82-1

Ю. Ф. СОЛОМАХІНА

ВІРУВАННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН ЯК ДЖЕРЕЛО ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ПОЕТИЧНОГО ДОРОБКУ ПРАЗЬКОЇ ШКОЛИ)

У статті розглядаються особливості використання елементів слов'янської міфології у творчості поетів Празької школи. Аналізуються впливи язичницьких вірувань та національної фольклорної традиції на формування поетичного світогляду пражан. З'ясовуються форми трансформації язичницьких культів та специфіка переосмислення слов'янських релігійних констант.

Ключові слова: міфологія, національна традиція, язичництво, міфопростір, Празька школа.

Проблема, чому автор звертається до язичницьких вірувань, є актуальною з огляду на процеси, що відбуваються у модерному літературотворенні та літературознавстві, де не останню, а, часом, провідну роль відіграє мі-

фологічний струмінь та конструювання міфопросторів. Дослідженням міфопростору в літературному творі займалися зарубіжні науковці: М. Ласло-Куцюк («Боги світла і боги темряви», «Вогонь і слово»), Дж. Фрезер